

The Theoretical Development Concept of Subaltern from the Point of View of Antonio Gramsci and Its Comparison with the Historical Process of the Formation of the Subaltern classes in Iran (1950- 1979)

Behnam Elmi*
Hasan Zandiyeh**

Abstract

It was Antonio Gramsci, who, for the first time, introduced a logical explanation of the concept of the subaltern into social history studies. Before him, of course, thinkers such as Hegel and Marx had discussed social classes such as the masses and lumpen proletarians in their works. Gramsci, however, in a reaction to the traditions of the Marxist theory before him—which had adopted a passive view towards the agency of the subaltern viewed the activities, actions of the subaltern as a determining factor in the political and cultural struggles of the society as a whole in order to provide a platform for change and the improvement of the living conditions of these classes. he considered the term "spontaneity", which lacked the structure of organization, planning and conscious leadership, as a focal point and a prominent element in defining the term "subaltern" in the hierarchy of the class system of society.

In this research, first the theoretical framework of the concept of the subaltern from Gramsci's point of view and its differences with those of the thinkers before him will be explored. and after describing the historical process of the formation and consolidation of the Iranian subaltern, an answer to the question "to what extent the construction of the concept of the subaltern in the historical and political geography of Europe is

* Ph.D. Candidate of History, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author),
Elmihistory24@gmail.com

** Associate Professor of Department of History, University of Tehran, Tehran, Iran, zandiyehh@ut.ac.ir

Date received: 20/05/2023, Date of acceptance: 18/11/2024

compatible with the conditions of the formation of the subaltern classes within the context of the history of political and economic relations of contemporary Iran?" will be attempted.

Keywords: Labor Reserve Army, Antonio Gramsci; Subaltern; Lumpen Proletarian; Spontaneity.

Introduction

Antonio Gramsci, an Italian Marxist thinker, was the first to provide a logical explanation of the concept of subaltern in social history studies. Although before him, thinkers from social classes and groups had spoken under the general title of inferior classes; But none of them had succeeded in designing a comprehensive theoretical formulation of their actions, worldviews and relationships with other classes in the capitalist society under the general title of the subalterns. had adopted a passive view and a negative attitude towards the agency of the lower classes, the activities, actions and traditions of the lower classes as a determining factor in the field of political and cultural struggles of the class relations of the society in order to provide a platform for changing and improving living conditions This counts as floors. In the following, parallel to the explanation and explanation of the various elements of the concept of the subaltern, we will try to answer the main question of the future research, to what extent the construction of the concept of the subaltern in the historical and political geography of Europe with the processes of formation and formation of the subaltern classes in the context of the history of political relations and It adapts to the economy of contemporary Iran.

Materials & Methods

In the present article, the historical method and the social history approach have been employed. At first, with a precise definition of the concept of the Subaltern in the eyes of a thinker like Antonio Gramsci, it was attempted to present a clear and expressive image of this concept. But in the continuation of the research and by measuring the concept of the subaltern with the processes of formation of the subaltern in the context of the history of political and economic relations of contemporary Iran, this matter was clarified in such a way that elements such as surplus population have an important difference with the concept of the subaltern formed in Its geographical base is the west. In Gramsci's system of thought, concepts such as "surplus population" and "spontaneity" play a decisive role in the construction and theoretical coherence of the

concept of inferiority. According to the brief description that was presented in the main text of the article about the historical processes of the formation of excess population in urban areas, it is necessary to understand the importance of the formation of excess population as formulated in the coordinates of the theory of Marx and other thinkers after him. And theoretically explained, it has differences with the mechanisms and causes of the primary drivers of the liberation of poor rural masses from landlord relations and their migration to urban areas and the emergence of subaltern in Iran. From here, the government's land policies should be considered as the main and important factor of these displacements.

Discussion & Result

Before agrarian reforms and the growth of capitalist relations in Iran's agricultural institution, the occurrence of natural disasters such as drought and as a result a complex set of various factors such as: the inability of the institutions under the bureaucratic system of the government to respond to the livelihood crisis of the downstream strata, change in The relations between the owners, brokers and their subjects, the improvement and expansion of vehicles and communication routes between urban and rural areas, etc. were among the most important reasons that accelerated the migration of different strata. Peasants moved to developing cities. It is important to mention this point that even at the beginning of the implementation of land reforms, there was no expansion of capitalist relations in Iran's agricultural system, which caused the subjects to break away from the logic of land ownership relations. Rather, incorrect implementation and occurrence of problems in the system of normal distribution of agricultural lands and not considering the proprietary cultivation and exploitation system before land reforms played a prominent role in the acceleration of migrations.

Conclusion

The element of "spontaneity" of the subalterns found its formulation in Gramsci's theoretical coordinates, mostly relying on the goals and prospects of political changes at the level of society as a whole. Therefore, considering the requirements of the political environment and in reviewing the previous political experiences, he emphasized the role and importance of the organization of the various lower classes by parties, groups, and especially the connection of their daily life experiences with the consciousness of the leading working classes (industrial proletariat). And the side of revolutionary interests had a special emphasis and clarification. But in the course of events and developments

in the contemporary history of Iran, and until 1356, the logic of collective action of subaltern (Tehran) under the influence of adopting a defensive position, in order to maintain their unstable and unstable bio-urban position against exclusion or ignoring policies They were considered by the government and its subordinate institutions. Later, the economic recession of the fifties caused the needs and demands of these classes, which had a form of spontaneous action before this, to take the form of a political issue.

Bibliography

1. Persian Sources

- Asef, Bayat, (1399) Street politics: the empty-handed movement in Iran, translated by: Asadullah Nabovi Chashmi, Tehran, Enteshārāt-e šīrāze.[in Persian]
- Ashraf, Ahmed, (2016), " Urban Subaltern and the Iranian Revolution", in: Āqah Book Collection, Iran and the Middle East Issues, Volume 1, Collection of Articles, Tehran, Enteshārāt-e Āqah.[in Persian]
- Athari, Kamal (1374), marginalization in Iran: causes and solutions, report of the fifth stage: making low-income citizens citizens, Tehran, Iran Urban Planning and Architecture Studies and Research Center, (unpublished). [in Persian]
- Bezaran, Mahmoud, (2008) The path and course of its evolution in Iran, Enteshārāt-e Payam Azadi
- Haj Ali, Youssef, (2013) "Marginalization and its transformation process before the revolution", Haft Shahr, third year, number 8.[in Persian]
- Khatam, Azam, (1376), social stratification and transformation of Tehran neighborhoods, architecture and urban development, numbers 37 and 36.[in Persian]
- Kakui, Hossein, (2008). Marginalism and informal settlement, second volume, Tehran, Enteshārāt-e behzist-e [in Persian]
- Sodagar, Mohammad (1358), Survey of Land Reforms, Tehran, Enteshārāt-e Pazand .[in Persian]
- Sefat Gol, Mansour (1378). Qom during the Great Famine, Qom, Enteshārāt-e Ayatollah Murashi Najafi. [in Persian]
- Freud, Sigmund (2017). Mass psychology and ego analysis, translated by: Sara Rafiei, Tehran, Enteshārāt-e Ney.[in Persian]
- Fiori, Giuseppe (2016) Antonio Gramsci, The Life of a Revolutionary Man, translated by: Mahshid Amirshahi, Tehran, Ķārazme.[in Persian]
- Kant, Immanuel, (1389), Critique of Pure Reason, translation: Behrouz Nazari, Tehran, Enteshārāt-e Nei Bagh.[in Persian]
- Gramsci, Antonio (1402) Prison notebooks, the third book, translation: Akbar Masoum Beigi, Tehran, Enteshārāt-e Chashmeh.[in Persian]
- Gramsci, Antonio (2016) Government and Civil Society, translated by Abbas Milani, Tehran, Enteshārāt-e Akhtar.[in Persian]

267 Abstract

Gramsci, Antonio (2019) New Shahriar, translator: Ata Noorian, Tehran, Enteshārāt-e Akhtran

Marx, Karl (2008). Capital, first volume, translation: Hasan Mortazavi, Tehran Enteshārāt-e Āgah .[in Persian]

Marx, Karl (1377) Louis Bonaparte's 18th Brumaire, translation: Baqir Parham, Tehran, Enteshārāt-e Markaz.[in Persian]

Marx, Karl (1381), Economic and Philosophical Manuscripts of 1844, translation: Hasan Mortazavi, Enteshārāt-e Āgah,.[in Persian]

Marx, Karl (1379) German Ideology, translation: Parvizbabai, Tehran, Enteshārāt-e Čašme.[in Persian]

Hoagland, Eric J. (2012). Land and revolution in Iran, translated by: Firoze Mohajer, Enteshārāt-e Pardise Dāneš,

2. english Sources

Abrahamian, Ervand, Khomeinism(1993): *Essay on the Islamic Republic*, Berkeley: University of California Press,(1993)

Gramsci,Antonio,Subaltern *Social Groups*(2021),translated by Joseph A.Buttigieg and Marcus E.Green, New York: Columbia University press,2021

Kazemi,Farhad(1980). *Poverty and revolution in iran: the migrant poor, urban marginality ,and politics*. New York: New York University press,1980

3. Documents

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāneh-e Mellī-ye Iran (Ārshīv-e Mellī). document number: 340-792

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāneh-e Mellī-ye Iran (Ārshīv-e Mellī). document number: 240-78223

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāneh-e Mellī-ye Iran (Ārshīv-e Mellī). document number: 340-730

Sāzmān-e Asnād va Ketābkāneh-e Mellī-ye Iran (Ārshīv-e Mellī). document number: 293-22716

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آنتونیو گرامشی و سنجش آن با فرآیند تاریخی شکل‌گیری طبقات فرودست در ایران (۱۳۲۹-۱۳۵۷ ش)^۱

بهنام علمی*

حسن زندیه**

چکیده

نخستین بار آنتونیو گرامشی، متفکر مارکسیست ایتالیایی، تبیین و توضیح منطقی مفهوم فرودست را در مطالعات تاریخ اجتماعی ارائه داد. اگرچه قبل از او متفکرینی چون هگل، مارکس و گوستاو لوبون در آثارشان از افشاری با نام تهیدستان، توده، مستمندان، ارتش ذخیره کار و لومپن‌پرولتر نام برده، اما هیچ کدام از آنان موفق به طرح صورت بندی نظری جامع از کنش‌ها، جهان‌بینی و روابط آنان با سایر طبقات موجود در سطح جامعه سرمایه‌داری تحت عنوان کلی فرودست نشده بودند. گرامشی در چرخشی نسبت به سنت‌های نظریه مارکسیستی پیش از خود که دیدگاهی انفعالی و نگرشی منفی را نسبت به عاملیت فرودستان اتخاذ می‌نمودند، فعالیت‌ها، کنش‌ها و سنت‌های مبارزاتی طبقات فرودست را به عنوان عاملی تعیین کننده در عرصه مبارزات سیاسی و فرهنگی کلیت روابط طبقاتی جامعه جهت فراهم آوردن بستری برای تغییر و بهبود شرایط زیست این طبقات به شمار می‌آورد. وی در آثار خود عبارت «خودجوشی» را که فاقد ساختار سازماندهی، برنامه‌ریزی و رهبری آگاهانه بود، به عنوان نقطه کانونی و عنصری برجسته در تعریف طبقات فرودست در سلسله مراتب نظام طبقاتی جامعه قلمداد می‌کرد. در پژوهش پیش‌رو، ابتدا به تبیین و ارائه چهارچوب نظری مفهوم فرودست از نقطه نظر گرامشی و افتراق آن با اندیشمندان پیش از وی پرداخته و سپس در نیمه دوم تحقیق با شرح فرآیند

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Elmihistory24@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران، zandiyehh@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

تاریخی شکل‌گیری و تثبیت فرودستان ایرانی، به این پرسش پاسخ داده خواهد که تا چه اندازه ساخت مفهوم فرودست در جغرافیای تاریخی و سیاسی اروپا با شرایط تکوین و شکل‌گیری طبقات فرودست در بستر تاریخ روابط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران معاصر تطبیق می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: ارتش ذخیره‌کار، آنتونیو گرامشی، فرودست، لومپن پرولتر، خودجوشی.

۱. مقدمه

نقد و سنجش گزاره‌های پایه‌ای و پیش‌فرض‌های نظری اندیشه‌های فلسفی و الهیاتی شاکله اندیشه فلسفه انتقادی مدرن را شکل می‌دهد. ایمانوئل کانت در مقدمه نقد عقل محض، عصر خویش را زمانه‌ی نقادی نام نهاده بود. زمانه‌ای که از تقدس دینی تا اقتدار قانون ناگزیر از گردن نهادن به نقد قوه عقلی هستند که برای حفظ مقام و کرامت خویش باید از آزمون آزاد و نقادانه‌ی آن سربلند بیرون آیند. (کانت، ۱۳۸۹: ۱۹)

در واقع برپایی هر نظام و ساختمان معرفت‌شناسی بشری نیازمند ساخت مفاهیم ذهنی است که عصاره‌ای از واقعیات حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اجتماع بشری را در دل خود دارند. مناقشات و جدال‌های فکری و نظری که در ساحت‌های مختلف دانش علوم انسانی معاصر بر سر مفاهیمی چون فئودالیسم، استبداد، حکومت قانون، و سنجش آنان با چهارچوب فرهنگی، فکری و مادی جغرافیای سرزمینی ایران در گرفته، حکایت از اهمیت و ضرورت بسط و گسترش پروژه تفکر انتقادی در طول چند دهه اخیر را دارد. از همین رو گام نخست و ضروری هر پژوهش نقادانه در اساس به آزمون‌گذاران همین مفاهیمی است که پایه‌های ساختمان معرفت‌شناختی نظام‌های فکری و فلسفی را تشکیل می‌دهند. بر این اساس، درسطور پیش‌رو تشریح و تبیین عناصر و مولفه‌های شکل‌دهنده حیاتی در صورت بندی مفهوم فرودست و سنجش آن با شرایط تاریخی شکل‌گیری طبقات فرودست در بافت واقعیات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایران، چهارچوب و طرح واره کل تحقیق حاضر را شکل خواهد داد.

نخستین بار آنتونیو گرامشی، متفکر مارکسیست ایتالیایی بود که تبیین و توضیح منطقی را از مفهوم فرودست در مطالعات تاریخ اجتماعی ارائه داد. اگرچه قبل از او اندیشمندانی از اقشار و گروه‌های اجتماعی با عنوان کلی فرودستان سخن به میان آورده بودند؛ اما هیچ کدام از آنان موفق به طرح صورت بندی نظری جامع از کنش‌ها، جهان بینی و روابط آنان با سایر طبقات موجود در سطح جامعه سرمایه داری تحت عنوان کلی فرودست نشده بودند. گرامشی در

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۷۱

چرخشی نسبت به سنت‌های فکری پیش از خود که دیدگاهی انفعالی و نگرشی منفی را نسبت به عاملیت فرودستان اتخاذ نموده بودند، فعالیتها، کنش‌ها و سنت‌های مبارزاتی طبقات فرودست را به عنوان عاملی تعیین کننده در عرصه مبارزات سیاسی و فرهنگی کلیت روابط طبقاتی جامعه جهت فراهم آوردن بستری برای تغییر و بهبود شرایط زیست این طبقات به شمار می‌آورد. در ادامه به موازات توضیح و تبیین عناصر مختلف مفهوم فرودست سعی در پاسخ گویی به این پرسش اصلی تحقیق پیش رو خواهیم شد که تا چه اندازه ساخت مفهوم فرودست در جغرافیای تاریخی و سیاسی اروپا با فرآیندهای تکوین و شکل‌گیری طبقات فرودست در بستر تاریخ روابط سیاسی و اقتصادی ایران معاصر، تطبیق می‌نماید.

۲. پیشینه پژوهش

۱.۲ دولت و فرودستان

دولت و فرودستان با عنوان فرعی فراز و فرود تجدد آمرانه در ترکیه و ایران؛ متشکل از مجموعه مقالاتی است که توسط تورج اتابکی، نویسنده و پژوهشگر حوزه تاریخ اجتماعی ایران نگارش و گردآوری شده است نویسنده در مقاله‌ای با عنوان مهمانان ناراضی: فرودستان ایران در حاشیه‌های امپراتوری تزاری، به موضوع مهاجرت فرودستان ایران به روسیه تزاری (قفقاز) در اواسط قرن نوزدهم میلادی می‌پردازد. او در این قسمت با ارائه آمارهای دقیقی که شامل عناصر ترکیب جمعیتی چون موقعیت شغلی، جنسی و قومی است، به تحلیل عوامل مهاجرت، وضعیت شغلی، ترکیب قومی و شکل‌گیری آگاهی سیاسی این جمعیت مهاجر در منطقه قفقاز می‌پردازد. نویسنده خود در اواخر مقاله اشاره می‌کند: «من کوشیده‌ام در روایت تاریخ جمعیت فرودستان ایرانی در قفقاز جمعیتی از مهاجران را درون مرزهای مناسبات پیشا سرمایه دارانه حاکم تصویر کنم.» مسلماً تحقیق صورت گرفته از سوی این نویسنده ایرانی برای پژوهشگران عرصه تاریخ فرودستان نمونه مثالی و پژوهشی مناسبی برای نحوه مواجهه و بازشناسی سوژه فرودست در مطالعات تاریخی ایران معاصر است و از همین روی از اهمیت دو چاندانی برخوردار است.

۲.۲ سیاست‌های خیابانی

سیاست‌های خیابانی با عنوان فرعی جنبش تهی دستان در ایران، نوشته جامعه‌شناس ایرانی آصف بیات است. این اثر در هشت فصل تنظیم و به قول نویسنده کوششی است برای به

تصویر کشیدن مبارزات آن بخش از گروه‌های اجتماعی که به واسطه عدم تعلق به طبقه یا قشر معینی، سرنوشت مبارزات و تلاش روزمره آنها برای بقا، از منظر جامعه‌شناسی و علوم سیاسی جدید، پنهان مانده است. بر این اساس، در بخشی از کتاب یک پس زمینه جامعه‌شناسانه از زندگی گروه جدید تهی‌دستان شهری با عنایت خاص به شهر تهران ارائه و پیشروی آرام تهی‌دستان ایرانی از دهه ۱۳۳۰ ش تا انقلاب اسلامی در سال ۱۳۷۵ ش بررسی شده است. در ادامه، این حرکت از روزهای نخست انقلاب تا اوایل دهه ۱۳۷۰ ش مطالعه گردیده و در این مسیر روند فعالیت جنبش بزرگ بیکاران و بسیج دست‌فروشان در ایران تحلیل شده است. در پایان کتاب نیز نوع فعالیت‌های این جنبش‌ها و نقاط قوت و ضعف آن‌ها و نیز علل وقوع این جنبش‌ها، مورد ارزیابی واقع شده‌اند.

۳.۲ زندگی روزمره تهی‌دستان شهری

این کتاب، اثر نویسنده و پژوهشگر حوزه علوم اجتماعی، علیرضا صادقی است. این اثر در واقع کندوکاوی است، درباره زندگی روزمره تهی‌دستان شهری در سال‌های پس از انقلاب اقتصادی در ایران - عمدتاً سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۲ ش - دورانی که زیست اجتماعی و معیشتی گروه‌های فرودست جامعه با شدت و حدت در معرض تهاجم بازار قرار گرفت. در اواخر دهه هشتاد خورشیدی، موج جدیدی از پوپولیسم، جامعه را برای یک دگرگونی سریع و ضربتی بسیج کرد. لفظ انقلاب را مردم‌گرایان نئولیبرال به کار گرفتند تا در سطح ملی شوک‌درمانی را به مثابه رخدادی ناگزیر و زیر و روکننده به نفع توده‌ها هژمونیک کنند.

آنچه در این کتاب به آن پرداخته شده، شرح و بسط این مطلب است که زندگی تهی‌دستان شهری پویاتر و پیچیده‌تر از آن است که بتوان با تحلیل‌های ساده، واقعیت آن را بیان کرد. گروه‌های فاقد امتیاز اگرچه از حق چانه‌زنی سازمان‌یافته و نمایندگی سیاسی راستین برای دفاع از منافعشان محروم شده‌اند، پذیرندگان سربه‌راه و منفعل فرامین فرادستان هم نیستند، بلکه به‌نحوی منعطف و متناسب با شرایط، در برابر وضعیت انضمامی مقاومت می‌کنند. در واقع تلاش نویسنده بر این امر استوار است که زندگی روزمره فرودستان، مقاومت و چالش‌های آنان را در برابر منطق بازار آزاد و سیاست‌های اقتصادی که دولت نمایندگی آن را بر عهده داشته، در معرض دید خواننده قرار دهد.

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۷۳

۴.۲ مواجهه با بیکاری در ایران (۵۶-۱۳۴۰)

این کتاب حاصل پژوهش نویسنده و محقق حوزه تاریخ اجتماعی ایران، جواد عبدالهی است. اساس کارایشان رویارویی و به چالش کشیدن نحوه بازنمایی فرودستان و اقشار تهی دست اجتماعی در آمارها و تعاریف و مفاهیم اقتصادی است که نهادها و برنامه ریزان دولتی در بین سال های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۶ ش از خود ارائه می دادند.

کتاب در شش فصل پیرامون مفهوم بیکاری تنظیم و به نگارش درآمده است. مواجهه با بیکاری مربوط به آمارها و ارقامی می شود که بازتاب وضعیت معیشتی، رفاهی و مهاجرتی فرودستانی است که بعد از اصلاحات ارضی در نواحی مختلف فضای شهری از جمله کانون هایی چون حاشیه ها و زاغه های شهری اسکان یافتند. فصل پایانی کتاب با عناوینی چون خانه های جنوب شهر، کاروانسرا نشینان، گودال های شوش و مسئله حاشیه نشینی، داده ها و تحلیل های ارزشمندی را از سبک زندگی و وضعیت معیشتی و زیستی روزمره اقشار فرودست اجتماعی برای پژوهشگران عرصه مطالعات فرودستی ارائه می دهد.

ذکر این نکته حائز اهمیت است که در تمام پژوهش های صورت گرفته سعی و تلاش نویسندگان آن تنها معطوف به تجزیه و تحلیل ابعاد و زوایای مختلف زیست اجتماعی فرودستان شهری آن هم با اتکا به آمار و ارقام مربوط به مسکن، جمعیت، اشتغال، بهداشت و... آنان بوده است. اما جنبه های مفهومی و نظری تحقیق و ارائه صورت بندی مقدماتی و شاکله مند از خاستگاه های نظری و فکری خود مفهوم فرودست مورد غفلت و چشم پوشی قرار گرفته است. به نوعی گویی پیش فرضی ذهنی از خود مفهوم در ذهن نویسندگان آن به صورت پیشینی تثبیت یافته و ادامه روند پژوهشی آنان بدون ارائه پیش زمینه های تبیینی مقدماتی درباب مفهوم فرودست سامان و قرار خویش را یافته است. اما همان گونه که در مقدمه بدان اشاره شد. اولین گام در مسیر تفکر انتقادی را به پرسش کشیدن گزاره ها و پیش فرض های معرفت شناسی دستگاه های فلسفی و جامعه شناختی شکل می دهد. در همین راستا و در مسیر کاوش علمی، تلاش بر این مبنا قرار گرفته تا ابتدا با ارائه تعریفی دقیق از خاستگاه های مبانی نظری مفهوم فرودست، منطق پژوهشی سامان اولیه خویش را یافته، سپس در گام بعدی به آزمون و سنجش آن با مختصات شرایط تاریخی و اجتماعی ایران بپردازیم.

۳. تکوین شرایط مادی شکل‌گیری مفهوم فرودست از دیدگاه کارل مارکس و آنتونیو گرامشی

مفهوم همواره در ارتباط دو سویه با واقعیت‌ها و فرآیندهای دگرگون‌ساز تاریخی خویش است که به فرم و صورت تبیینی و آشکارگی خویش دست می‌یابد. لاجرم حرکت در جهت عکس این عمل و پویایی ذهنی ثمری جز مغایرت با ذات حقیقی دانش و آگاهی سوژه به همراه نخواهد داشت. از همین روی در تبیین مفهوم فرودست باید به تغییرات و دگرگونی‌های نهفته در بستر واقعیت سیاسی و اقتصادی دولت‌ملت‌ها اشاره نمود. گرامشی به عنوان یک نظریه پرداز مارکسیست، همواره در طرح مسائل مختلف جامعه مدنی تحلیل‌ها و گزاره‌های اقتصاد سیاسی کارل مارکس را به عنوان الگوی نظری در پیش چشم داشت. مارکس در کتاب هیجدهم برومر، از جمعیتی با نام ۱۰ دسامبر که شارل لویی بناپارت، امپراتور فرانسه بنا به اهداف سیاسی از جمع لومپن‌های پارسی به دور خویش گردآورده بود نام می‌برد. اعضای این جمعیت را افرادی چون ولگرد، سرباز اخراجی، شاید، فراری محکوم به اعمال شاقه، گدای سرگذر، جیب‌بر، شعبده‌باز، قمارباز، پاندا، مالک روسپی‌خانه، حمال، عریضه‌نویس، کهنه فروش، چاقوتیزکن، فقیر دم‌در، سفیدگر را شامل می‌شد. (مارکس، ۱۳۷۷: ۹۷) اما مارکس برای توضیح فرآیند‌های تاریخی و شرایط مادی منشا پیدایش این جماعت‌های انسانی در جلد دوم کاپیتال زمینه‌های اقتصادی و سیاسی آن را شرح می‌دهد. مفهوم جمعیت اضافی یا ارتش احتیاط صنعتی به عنوان یکی از پایه‌های اصلی نظام سرمایه داری نقش مهمی را در صورت‌بندی تحلیلی و نظری این سازمان اجتماعی نو برآمده از دل مناسبات کهن دوران ماقبل خویش ایفا می‌نماید. در مراحل رشد اولیه شیوه تولید سرمایه داری در بخش کشاورزی و بعد از سلب مالکیت از تولیدکنندگان و دهقانان، جمعیت عظیمی از توده‌های انسانی به سوی شهرها و مراکز صنعتی روی می‌آورند. مارکس در تحلیل خویش به علل پیدایش و نقش تعیین‌کننده این جمعیت‌های انسانی در فرآیند تولید سرمایه داری این گونه اشاره می‌کند:

تولید سرمایه داری به هیچ وجه نمی‌تواند به آن مقدار نیروی کاری که نمو طبیعی جمعیت در اختیار او می‌دهد قناعت کند. تولید مزبور برای آزادی دست و بال خویش نیازمند یک سپاه احتیاط صنعتی است که مستغنی از این حدود طبیعی باشد. ارتش ذخیره صنعتی در دوره‌های رکود و رونق متوسط بر ارتش فعال کارگری فشار وارد می‌کند و در دوره‌های اضافه تولید و فعالیت تب‌آلود برخواستهای آنها لگام می‌زند. بنابراین، اضافه جمعیت نسبی پیش‌زمینه‌ای است که برپایه‌ی آن قانون عرضه و تقاضای کار می‌چرخد. اضافه

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۷۵

جمعیت نسبی میدان عمل این قانون را به مرزهایی محدود می‌کند که کاملاً با گرایش به استثمار و سلطه‌جویی سرمایه سازگار است. (مارکس، ۱۳۸۸: ۶۸۶)

رونق تولید سرمایه‌دارانه در مناطق روستایی کاهش تقاضا برای نیروی کار دهقانی را فراهم می‌آورد. جمعیت‌های ساکن این مناطق به ناچار برای پیدا کردن کار و تامین معیشت زندگانی خویش، دست به مهاجرت به مناطق شهری می‌زنند. پس با این توصیفات منطق توسعه‌ی سرمایه‌داری در مسیر حرکت خویش همگام با استقرار مراکز صنعتی و پیشرفت‌های تکنولوژیک پدیده‌هایی چون حاشیه‌نشینی و مستمند سازی قشر عظیمی از افراد را در دامن خویش رشد می‌دهد. (مارکس، ۱۳۸۱: ۱۵۰) مارکس در ادامه به تقسیم بندی این جمعیت اضافه نسبی به سه شکل روان، پنهان و آرام می‌پردازد.

جمعیت روان شامل آن دسته از کارگرانی می‌شود که در کارخانه‌ها، معادن و کارگاه‌های بزرگی که ماشین‌آلات نقش مهمی در آن ایفا می‌کنند، مشغول به کار هستند؛ هرچند بعد از مدتی اکثر این نیروها شغل خود را از دست داده و به دنبال موقعیت‌های کاری دست به مهاجرت به دیگر مراکز صنعتی می‌زنند. در روستاها نیز با یه کار افتادن سازو کار جریان تولید سرمایه داری تقاضا برای نیروی کار سیر نزولی به خود گرفته و همین امر بستری را برای مهاجرت روستاییان به شهرها فراهم می‌آورد؛ اما بخشی از این توده‌های دهقانی تحت عنوان جمعیت نهان در روستاها باقی مانده و با حداقلی از دستمزد، مجبور به تن دادن به انواعی از مشاغل می‌شوند. (مارکس، ۱۳۸۸: ۶۹۰)

جمعیت آرام کم‌درآمدترین بخش طبقه کارگر را به خود اختصاص می‌دهد. حداکثر زمان کار و حداقل دستمزد خصلت‌نمای مهم این گروه به شمار می‌آید. اشتغال آنان به کارهای فصلی و غیرمولد چون دستفروشی و دوره گردی باعث می‌شود که منبع خوبی از نیروی کار آماده به خدمت را برای کارفرمایان فراهم نماید. اقشار پایینی این گروه (شکل آرام) تیره‌روز و مستمندخیزترین بخش افراد کل جمعیت نسبی را در خود جای داده است. مارکس در اینجا از اقشار لومپن‌پرولتاریایی چون: ولگردان، بزه‌کاران، روسپیان، یتیمان و واماندگانی (معلولین، بیمارشدگان، بیوه‌زان و...) نام می‌برد که نوانخانه سیاه فعال کارگری و پایبند سپاه ذخیره صنعتی را تشکیل می‌دهند. (مارکس، ۱۳۸۸: ۶۹۱)

باید به این نکته توجه داشت که در نظریه سیاسی مارکس این پرولتاریای صنعتی بود که به عنوان نیروی اصلی محرک انقلابی توده‌ها به شمار می‌آمد. پرولتاریایی که در کارخانجات و مراکز وابسته به ساختار عظیم صنعتی از نظم، انضباط و همبستگی کاری و گروهی برخوردار

بودند. (مارکس، ۱۳۷۹: ۵۱) از همین رو، سنت‌های سیاسی بعد از مارکس، به ویژه احزاب کمونیستی که پیرو نظریه انقلابی وی بودند دیدگاهی منفی و انفعالی را نسبت به عاملیت طبقات فرودست در کلیت مبارزات طبقاتی جامعه اتخاذ نمودند. البته شایسته است خاطر نشان گردد که این نقطه نظر مختص به گرایش‌ها و سیاست‌های رسمی احزاب مارکسیستی این دوره نبوده، بلکه متفکرینی چون گستاو لوبون نیز حرکات و کنش‌های توده‌های پایین دست جوامع را تابع امیال آنی، احساسات به شدت ساده، افراطی، دمدمی و تحریک‌پذیر و فاقد تفکر نقادی که قابلیت سنجش واقعیت‌های پیرامونی خود را داشته باشند، دانسته است (فروید، ۱۳۹۷: ۲۲)

اما گرامشی بعد از جنبش تورین (۱۹۱۹-۱۹۲۰)^۲ و شکست جنبش‌های کارگری توجه خود را به سایر اقشار و گروه‌های کارگری جلب نمود که در نزد نظریه‌پردازان انقلابی قبل از خود جایگاه و نقش درخور اهمیتی را در پیشبرد جنبش‌های مرفقی انقلابی نداشتند. بنابرین، او مفهوم فرودستی را برگزید که دایره شمول آن علاوه بر پرولتاریای صنعتی، سایر گروه‌های که در نظام طبقاتی سرمایه‌داری به حاشیه رانده و داغ نقش جمعیت‌اضافی بر پیشانی آنان زده شده بود را نیز دربر می‌گرفت. از نظر گرامشی چشم پوشی و یا حتی بدتر از آن تحقیر این بخش از طبقات پایین دست جامعه نه تنها توانایی‌های بالقوه هر حرکت انقلابی را از آن سلب، بلکه در آینده موجب غلتیدن این گروه‌های فرودست در دامن جریان‌های ارتجاعی و دست‌راستی در صحنه کشمکش‌های سیاسی حیات اجتماعی می‌شود. گرامشی در اثر خویش با عنوان *یادداشت‌های زندان* در تعریف فرودستان از مهمترین ویژگی‌های متمایز این اقشار فرودست در نسبت با سایر طبقات اینگونه نام می‌برد:

اصطلاح خودجوشی را می‌توان به انواع مختلف تعریف کرد، زیرا پدیده مدلول آن وجوه متعدد دارد. در ضمن باید تاکید کرد که در تاریخ خودانگیختگی ناب وجود ندارد: اگر چنان چیزی وجود می‌داشت. نظیر مکانیکی بودن محض می‌بود. حقیقت قضیه اینست که در خود انگیخته‌ترین جنبش، عناصر «رهبری آگاهانه» را نمی‌توان تشخیص داد، زیرا مدرک قابل اتکایی باقی نگذاشته‌اند. بنابراین می‌توان گفت که خودجوشی ویژگی تاریخ طبقات فرودست و در واقع ویژگی حاشیه‌ای و پیرامونی‌ترین عناصر این طبقات است؛ این عناصر به هیچگونه آگاهی طبقه برای خود دست نیافته‌اند و در نتیجه هرگز به خاطرشان خطور نمی‌کند که تاریخ آنها می‌تواند از اهمیت احتمالی برخوردار باشد، و باقی گذاشتن شواهد مستندی که دال بر تاریخ شان باشد، ممکن است با ارزش باشد. بدین لحاظ در این گونه جنبشها، عناصر متعددی از رهبری آگاهانه وجود دارد، اما هیچ یک از آنها غلبه ندارد یا از

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۷۷

سطح علم عامه یک قشر معین اجتماعی از عقل متعارف آن یا جهان‌نگری سستی آن فراتر نمی‌رود. (گرامشی، ۱۳۹۹: ۱۲۱)

پس عنصر خودخوشی که تعیین‌کننده‌ترین ویژگی طبقات فرودست را به خود اختصاص می‌دهد، متکی بر برنامه ریزی و نقشه راه قبلی که توسط رهبران آگاه یک جنبش ارائه می‌گردد نبوده؛ بلکه اندوخته‌های تجربه زندگی روزمره و برانگیختگی غریزی، حرکت‌ها و خیزش‌های آنان را شکل می‌دهد. درکنار عنصر خودجوشی دومین ویژگی مساله آگاهی درون طبقاتی فرودستانی است که از سطح کنش‌های خود به خودی و فرهنگ زیست محیط پیرامونی خویش به سطح امر سیاسی و سازماندهی طبقاتی برای دادن سمت و سویی عقلانی جهت تغییر اساسی شرایط زیست خویش تعالی پیدا نمی‌کند. همین نبود آگاهی برکشیده به ساحت امر سیاسی (آگاهی درخود) موجب غفلت این گروه‌ها از اهمیت تاریخ مبارزاتی خویش شده و راه را برای هژمونیک شدن ایدئولوژی‌های بورژوازی و خرده‌بورژوازی بیرون از این طبقه را باز می‌گذارد. (Antonio Gramsci, 2021: p6) پس نبود رهبری آگاهانه، خیزش با اتکا بر تجربیات غریزی زندگی روزمره و خلاء توجه به نقش برجسته تاریخ مبارزاتی خویش، عناصر مهم تشکیل‌دهنده مفهوم فرودست را شکل می‌دهد.

طبقات فرودست نه تنها از هویت تاریخی خود آگاهی دقیق ندارند؛ بلکه حتی از هویت تاریخی و محدودیت‌های مشخص خصم خود نیز بی‌اطلاع هستند. این طبقات، که طی تاریخ در موضع تدافعی قرار داشته‌اند، تنها می‌توانند از طریق نفی‌های پی‌در پی و از راه شناخت هویت و محدودیت‌های تاریخی دشمن به خودآگاهی طبقاتی دست یابند. (گرامشی، ۱۴۰۲: ۴۴) ناگفته نماند که از همین رو، گرامشی با ایستادن در برابر تاریخ نخبگانی که در مسیر تغییر و تحولات اجتماعی اهمیت کارگزاران حزبی و حاکمان سیاسی را برجسته می‌نماید بر اهمیت همین تجربه‌ها و مبارزات زورمره فرودستان در تغییر سرنوشتشان در ساحت حیات اجتماعی تصریح می‌دارد. پس در این چشم‌انداز است که با نگرشی مثبت به عاملیت فرودستان در تاریخ راهی نو برای پایه‌گذاری مطالعات فرودستان فراهم می‌آید.

نکته جالب توجه اینجاست که گرامشی اگرچه با فاصله‌گیری از نگاه نخبه‌گرایانه به اقشار پایین‌دست جامعه سعی دارد تا جنبه مثبتی به عاملیت آنان عطا کند. اما همزمان با حفظ زاویه دید انتقادی خویش از خطرات درغلتیدن فرودستان به دامان جنبش‌های ارتجاعی نیز سخن می‌راند. به اعتقاد وی جنبش‌های خودبخودی اقشار وسیعتر مردم ممکن است در اثر ناتوان شدن عینی دولت موجب به قدرت رسیدن مرفقی‌ترین طبقه فرودست (پرولتاریای صنعتی) شود.

لیکن این یک نمونه مترقی است در دنیای امروز، مثال‌های ارتجاعی آن بیشتر است (گرامشی، ۱۳۹۹: ۱۲۴).

۴. تکوین تاریخی مفهوم فرودست در ایران (سازوکارهای فرآیند تاریخی شکل‌گیری جمعیت‌اضافی)

در تاریخ معاصر ایران کوچ گسترده جمعیت مهاجر روستایی به مراکز شهری، از مهمترین دگرگونی‌های ساختار جمعیتی است که بعدها تاثیر خود را در ساخت‌های مختلف حیات اجتماعی برجای گذارد. جامعه‌ای که در نیمه‌های اول قرن بیستم میلادی جمعیت عظیم آن را توده‌های دهقانی تشکیل می‌داد بعدها با سیاست‌گذاری‌های توسعه اقتصادی دولت که نقطه اوج آن اصلاحات ارضی به شمار می‌آمد موجب از بین رفتن پیوندها و مناسبات پیشاسرمایه داری در جوامع روستایی شد که عامل مهم زیست ادامه دار کشاورزان طی قرون متمادی در آن قلمرو حیاتی بود. در صورت‌های اولیه تحلیلهای مرتبط با دانش اقتصاد سیاسی حاکمیت سرمایه‌داری در عرصه مناسبات کشاورزی و دهقانی اولین نیرو و محرک قدرت مند رهایی توده‌های روستایی از روابط حاکم بر مناسبات اقتصادی زمین داری ماقبل سرمایه‌داری و جابه‌جایی آنان به سمت و سوی مناطق شهری و مراکز صنعتی به شمار می‌آید. بنابراین با چنین تعبیری اجرای اصلاحات ارضی در دی ماه ۱۳۴۰/ژانویه ۱۹۶۲ به عنوان نقطه آغازگاه این تحول بایستی در نظر گرفته شود. گرچه نطفه‌های سرمایه‌داری کشاورزی پیش از انجام اصلاحات در برخی از نواحی ایران - برای نخستین بار در سال ۱۳۲۹ دو شرکت بزرگ کشاورزی در منطقه گرگان تاسیس شد- پیاده‌سازی شده بود (مومنی، ۱۳۵۹: ۱۳۴).

اما با تمامی این تفاسیر لازم است به این نکته تاریخی تاکید شود که حرکت از مبدأ روستا به مقصد شهرها قبل از این تاریخ و تحت عوامل مختلفی آغاز شده بود که اصلاحات ارضی نقطه عطف و تسریع بخش این جریان به حساب می‌آمد. حرکت مداوم و پیوسته تهیدستان از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ نه از دهه ۱۳۳۰ به بعد (بیات، ۱۳۹۹: ۱۲) بلکه با قحطی و خشکسالی سالهای ۱۳۲۷ تا ۱۳۲۹ که بیشترین تاثیر آن بر ایالت آذربایجان بود روی داد (مالجو، ۱۴۰۰: ۲۳). اگرچه حتی قبل از این تاریخ هم مهاجرت‌هایی پراکنده و با ابعاد کوچکتر نیز از روستاها به مراکز چون تهران برای یافتن کار و درآمد کافی خانه‌وارها، انجام می‌گرفت. لمپن در این راستا اشاره می‌کند که در بسیاری از نقاط املاک خرده مالک به طور متوسط و با توجه به اوضاع و احوال پیش آمده کفاف معیشت صاحبان آنها را نمی‌دهد و موید

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۷۹

این فرض آنست که در سالهای اخیر در بعضی نقاط مردم روستایی تمایلی نمایان بترک یارودیار و روی آوردن به شهرها یافته‌اند (لمپتون، ۱۳۶۲: ۲۹۱).

در تواریخ گذشته نیز بلایایی این چنینی دامن‌گیر بخش کم‌بضاعت جوامع روستایی ایران می‌شد (قحطی بزرگ سال‌های ۱۲۴۹-۱۲۵۰ ه.ش) (صفت گل، ۱۳۷۸: ۱۶) اما در این تاریخ با توجه به تغییرات ساختاری انجام گرفته در بطن نظام دیوانسالاری و استقرار برخی از مظاهر تمدنی جدید همانند کارخانجات صنعتی، راه‌آهن و مهم‌تر از همه گسترش راههای ارتباطی شوسه در دوره پهلوی اول، از یک سو برنامه‌ریزی‌ها و عملکرد مقامات و دستگاههای اجرایی دولتی و از سوی دیگر اقدامات و کنشهای فرودستان برای گریز از بلایای ناشی از فقر و فلاکت خویش را با دوره‌های قبل از خود متفاوت می‌نمود:

بنابراین، مجموعه درهم تنیده‌ای از علت‌ها رعایای بلازده روستایی را در معرض قحطی قرار داده بود: تکانه‌های زیست‌محیطی، نوع مناسبات قدرت میان بزرگ‌مالکان و رعایا، فاصله جغرافیایی بزرگ مالکان با علائق ملکی شان در نتیجه پایتخت‌نشینی و اروپانشینی، گستره گسترده اراضی بزرگ مالکان، اجحاف‌گری‌های مباحثان بزرگ مالکان بر رعایا، نظام قضایی ناکارآمد، قصور و نقایص سازمان اداری و خصوصاً اداره غله و نان آذربایجان، فقدان نقش‌آفرینی اداره غله و نان آذربایجان در برخی مناطق استان، ضعف رابطه بوروکراتیک میان مقام‌های پایتخت و استان، شناخت ناقص دیوانسالاران پایتخت‌نشین از مسائل محلی استان. (مالجو، ۱۴۰۰: ۳۵)

در تاریخ ۲۷ سفند سال ۱۳۰۸ قانونی از تصویب مجلس شورای ملی گذشت که به موجب آن وزارت طرق و شوارع تاسیس شد. در سال ۱۳۱۵ خورشیدی این وزارت خانه به نام وزارت راه و بعدها در سال ۱۳۵۲ به نام وزارت راه و ترابری تغییر یافت. (اداره قوانین و مطبوعات مجلس، ۱۳۲۰: ۱) یکی از وظایف اصلی وزارت راه ایجاد ارتباطی بین شهرستان‌ها و مراکز استان بود. تا سال ۱۳۰۰ خورشیدی طول راه‌های شنی و خاکی کشور سه هزار و ۹۰۰ کیلومتر بود که شرق و غرب و شمال و جنوب را به هم متصل می‌کرد و بقیه راهها به اصطلاح «مال رو» بود بعدها و تا سال ۱۳۲۰ خورشیدی طول راههای شوسه ایران به ۲۴ هزار کیلومتر رسید که تنها ۵۰ کیلومتر آن آسفالت‌ه بود. پس از حمله قوای متفقین به ایران، رشته کارها از هم گسست و وزارت راه که با بودجه اندک نمی‌توانست کاری از پیش برد، بیشتر به راهداری مشغول بود. (بزاران، ۱۳۸۵: ۳۲۲) همین گسترش خطوط ارتباطی بین مراکز شهری و ورود وسایل نقلیه عمومی این امکان را در اختیار توده‌های روستایی قرار می‌داد که بر خلاف ادوار

پیشین بتوانند برای اندک درآمدی هم که شده دیار خویش را به مقصد شهرهای بزرگتری که تمرکز کارخانجات و کارگاهها تولیدی و ادارات دولتی در آنها جاذبه فرصت های شغلی در ذهن آنان ایجاد کرده بود ترک گویند. موج مهاجرت ها در اواخر دهه ی بیست به قدری افزایش یافته بود. که نخست وزیر وقت، در ابلاغیه ای به مقامات استانی و محلی خواستار منع و جلوگیری از خروج و مهاجرت افراد از شهرها و روستاهای کشور به مقصد تهران باهدف یافتن شغل و درآمد مکفی شده بود. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۲۲۷۱۶-۲۹۳)

با انجام اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۰ و از بین رفتن نظام نسق داری که مهمترین عامل برای معیشت و گذران زندگی توده های پایین دست جامعه روستایی به شمار می آمد آخرین سد محکم نظام کهن پیشین نیز در برابر تجدد آمرانه دولت فرو ریخت. نظام اصلاحاتی که در بطن خویش باید ارائه دهنده نظامی از توزیع عادلانه و عدالت محور در جوامع روستایی می بود بعدها با پایان یافتن اصلاحات ارضی در سال ۱۳۵۰ و نمایان شدن اشکالات عمده در نظام توزیع زمین و اختصاص امکانات رفاهی در روستاها نه تنها وضعیت معیشتی عمده کشاورزان تغییر چشمگیری نیافت بلکه موجب سرازیر شدن جمعیت های مهاجر روستایی به مراکز عمده شهری چون تهران، اصفهان و مشهد شد. (هوگلاند، ۱۳۹۲: ۲۰۵)

با اجرای قوانین اصلاحات ارضی حداکثر ۱۵ درصد روستائیان صاحب نسق (۱۱۳ هزار خانواده روستایی) که لایه کوچکی از جمعیت دهات را تشکیل می دادند از امتیازات آن بهره بردند و از آن میان تنها ده درصد صاحب زمین های بیش از ده هکتار شدند. ۵۵ درصد دیگر که دهقانان کم زمین را تشکیل می دادند با این که قطعه زمینی نصیبشان شد (کمتر از ۲ هکتار) ولی به سختی قادر بودند بخشی از معاش اولیه خود را از آن تامین نمایند. بین دهقانان فقیر و ثروتمند دهقانان میانه حال قرار داشتند که حدود ۳۰ درصد روستائیان (۲۶۳ هزار خانواده) را تشکیل می دادند. این دسته از دهقانان از خود اندوخته کمی داشته و چاره ای نداشتند که برای جبران معاش به سوی شهرها روی آورند. با هجوم دهقانان فقیر و میانه حال به شهرها برای یافتن کار مزارع که تنها با تلاش فوق انسانی ممکن بود آنها را زنده نگه داشت رو به ویرانی نهاد و به مشکلات زندگی شهری نیز افزوده شد. دهقانان ثروتمند با استفاده از موقعیت بدست آمده موقعیت خود را در دهات تثبیت کردند و با تبدیل نیروی کار به کالا بانباشت سرمایه به شیوه جدید پرداختند. (سوداگر، ۱۳۵۸: ۵۶).

با توجه به تشریح مختصری از فرآیندهای تاریخی شکل گیری جمعیت اضافی در مناطق شهری باید به این نکته توجه نمود، مفهوم جمعیت اضافی آنچنان که در مختصات نظریه ی مارکس و وامدار بعد از او آنتونیو گرامشی صورتبندی و تبیین نظری به خود یافته دارای

تفاوت‌هایی با سازوکارها و علل محرک‌های اولیه رهایی از روابط زمینداری و مهاجرت توده‌های بی‌بضاعت روستایی به مناطق شهری و پیدایش طبقات فرودست در ایران است. در نظریه مارکس این رشد شیوه تولید سرمایه‌داری در بخش کشاورزی است که با سلب مالکیت از تولیدکنندگان و دهقانان، جمعیت عظیمی از توده‌های انسانی را به سوی شهرها و مراکز صنعتی روانه می‌سازد. مهاجرانی که جمعیت‌اضافی مورد نیاز صنایع بزرگ شهری را فراهم می‌آورند. اما در تاریخ ایران شواهد و مسیر رویدادها سیاسی و اقتصادی نشان از برجستگی نقش سایر عوامل و محرک‌های ابتدایی در شکل‌گیری این دست از مهاجرت‌ها است.

پیش از اصلاحات ارضی و رشد روابط سرمایه‌داری در کشاورزی ایران، بروز بلایای طبیعی چون خشکسالی و در نتیجه عدم توانایی نهادهای زیر مجموعه دستگاه بوروکراتیک دولت در پاسخ‌گویی به بحران معیشتی اقشار پایین‌دست (تهیه نان و غله)، تغییر در مناسبات بین ملاکین، کارگزاران و رعایای آنان، بهبود و گسترش وسایل نقلیه و راه‌های ارتباطی بین مناطق شهری و روستایی در کنار هم از مهمترین عللی بودند که موجب تسریع مهاجرت قشرهای مختلف دهقانی به شهرهای در حال توسعه می‌شدند. ذکر این نکته دارای اهمیت است که حتی در ابتدای سالهای اجرای اصلاحات ارضی، بسط و گسترش روابط سرمایه‌دارانه در سیستم کشاورزی ایران نبود که باعث گسستن رعایا از منطق روابط زمینداری می‌شد. بلکه اجرای نادرست و بروز مشکلاتی در نظام توزیع عادلانه مزارع و در نظر نگرفتن نظام کشت و بهره‌برداری مالکانه‌ی پیش از اصلاحات ارضی نقش برجسته‌ای را در شتاب بخشیدن به مهاجرت‌ها بر عهده داشت.

۵. منطق و سازوکار خودجوشی فرودستان؛ مطالعه موردی شهر تهران (۱۳۳۰-۱۳۵۷)

طی سالهای حکومت رضاشاه و حتی دو دهه بعد از آن میزان رشد جمعیت شهری در ایران بیش از ۴٪ بوده و نسبت شهرنشینی از ۱۱٪ به ۲۷٪ در سال ۱۳۳۵ رسیده است. تداوم مرکزیت تهران در روند نوسازی طی دهه ۴۰-۱۳۳۰ آن را همچنان به صورت قطب اصلی مهاجرت کشور حفظ کرد. (این شهر ۵۰ درصد از کل ۱۷ میلیون نفر مهاجر کشور را در نیمه اول این قرن به خود جذب کرده است). (مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵: ۱۶، سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۴۵: ۴) در این دهه شهر فاقد محدوده‌ی قانونی است و با رشد جمعیت شهر و محله‌های جدید، مرزهای آن به اطراف گسترش یافت. خندق‌ها در جهت توسعه شهر پر شد و خندق‌نشین‌ها در همان محله‌های در حال رشد جنوبی ساکن می‌شدند. اطراف دروازه‌های

جنوبی شهر یعنی دروازه غار، دروازه دولاب، دروازه خراسان و دروازه قزوین، محله های فقیرنشین شکل می گرفتند. (خاتم، ۱۳۷۶: ۷۵-۷۴) پدیده ای چون حاشیه نشینی که صورت های نمایان خود را در انواع و اشکال اسکان زاغه، الونک، چادر، کپر و... نشان می داد مامن و سرپناهی را که از حداقل امکانات رفاهی شهری محروم بود را برای این طبقه از فرودستان جامعه فراهم می آورد. در شهر تهران در سال ۱۳۵۱، هفتاد و چهار درصد در آلونک ها، ۱۳ درصد در زیرچادرها، ۱۰ درصد در اتاقک های کوره های متروک، ۲/۴ درصد در زاغه ها، و مانند آن زندگی می کردند. (حاج یوسفی، ۱۳۸۱: ۲۱) براساس مطالعاتی که گروهی از کارشناسان و محققان اداره کل خدمات اجتماعی و رفاه شهرداری تهران در خردادماه ۱۳۳۶ در مورد پدیده آلونک نشینی در محدوده پایتخت انجام داده بودند. به استناد آمارها، در یکصد و یازده نقطه از شهر تهران ۱۳۵۷ آلونک و ۷۵۹۵ خانوار آلونک نشین وجود داشت که دارای خصوصیات زیر بودند:

۱. منطقه غرب و جنوب غربی تهران (مناطق چهار و یک شهرداری) با داشتن ۳۹۱۲ آلونک بیشترین منطقه آلونک نشینی بوده اند.

۲. تعدد همسر و اولاد از خصوصیات بارز آلونک نشینان بوده و از ۳۷۶۵۶ نفر کل جمعیت ۳۱۷۹۳ نفر کودکان خردسال و نوجوانان بوده اند.

۳. از کل جمعیت فوق ۸۰۰۱ نفر شاغل و بقیه مصرف کننده می باشند که درآمد چهل و یک درصد شاغلین بین ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ ریال و بیست و نه درصد بین ۱۵۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰ ریال میباشد و بقیه با پراکندگی نزدیک در گروه های دیگر قرار دارند. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۳۰-۳۴۰)

بعدها برخی از این توده های مهاجر دهقانی بنابر فراخور شرایط کاری جذب مؤسسات و کارخانجات دولتی می شدند که از وضعیت نسبی بهتری نسبت به سایر اقشار پایین دست خود برخوردار بودند. اما اکثریت نیروهای مهاجر بعدها جذب انواع مشاغل می شدند که تنها جنبه فصلی و کاذب داشتند. کارهایی همچون ساختمان سازی، کارگاه های کوره پزی، دوره گردی، سرایداری، باربری، لوله کشی، کافه چی، قالی بافی لحاف دوز کارخانجات، پشم پاک کنی، شیشه گری و نظایر آن که هم از نظر درآمدی و هم شرایط محیطی کار، آنان را در بدترین وضعیت زیستی و معیشتی قرار می داد.

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آتونوگرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۸۳

علت بیکاری ساکنان این بخش از تهران به ویژه گودالی‌نشینان و ساکنان کاروانسراها از آن ناشی می‌شده که بیشتر آنها نه کارگران حرفه‌ای متخصص بلکه کارگران ساده بودند. عده ای کارگر ساختمانی یا کارگر کوره پزخانه بوده‌اند، که فعلاً رکود این گونه کارها، باعث بیکاری کارگران شده است، و عده ای دیگر هم کارگران بعضی از کارخانجات می‌باشند، که کارشان فصلی است و کارگر را روزمزد استخدام می‌کنند، و پس از پایان فصل و تعطیل کارخانه آنها را جواب می‌کنند. بعضی از کارخانجات، برای فرار از بیمه و اجرای مقررات قانون کار، کارگران خود را خیلی کمتر از شمارش واقعی صورت می‌دهند، ولی کارگر با علم به آنکه این عمل به ضرر او تمام می‌شود، به علت ترس از بیکاری و فراوانی داوطلبان شغل، هیچ گونه اعتراضی نمی‌کنند. (بانو فقیه، ۱۳۴۱: ۳۳۷-۳۴۰)

بر اساس مطالعات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در دهه پنجاه ۶۲ درصد از این فرودستان به کارگری ساده (آشغال جمع کن، باربر، بلیط فروش، سرایدار)، ۲۶ درصد کارگرماهر و نیمه ماهر (شاگرد راننده، شاگرد آشپز و لوله کش و...) و ۱۳ درصد کاسب خرده‌پا و یا فروشنده دوره‌گرد بودند. (کاکویی و آقابخشی، ۱۳۸۲: ۱۶۷)

تمامی این توده های انسانی به حاشیه رانده شده بخش مهمی از جمعیت اضافی نسبی را تشکیل می‌دادند که با نازل‌ترین دستمزد و تحت بدترین شرایط محیطی کار خدمات شهری را برای ادارات، کارخانجات و کارگاه‌های دولتی و ارگان‌های خصوصی فراهم می‌آوردند؛ اما در عوض کمترین بهره از امکانات رفاهی فضای شهر چون مسکن، برق، آب، بهداشت، فضای سبز و... بدانها اختصاص می‌یافت. با توجه به تمام نکات فوق می‌توان نتیجه گرفت که جنبش‌های خودجوش طبقات فرودست شهری اکثراً حول محور حفظ و تثبیت موقعیت معیشتی و اسکان آنان در محیط شهری تمرکز یافته بود. از نقطه نظر بیات، منشاء مناقشه بین دولت و گروه‌های فاقد امتیاز، همان هزینه‌های اقتصادی و سیاسی است که آن پیشروی آرام در نهایت هم به دولت و هم به ثروتمندان تحمیل می‌کند. توزیع مجدد و غیر رسمی و فارغ از مسئولیت اموال عمومی، بار سنگینی را بر منابع دولت تحمیل می‌کند. مالکان اصلی دارایی‌ها، بازرگانان و مغازه داران نیز اموال، مبالغ و فرصت‌های تجاری و کاری زیادی را از دست می‌دهند. اتحاد بین دولت و ثروتمندان، بعد طبقاتی را نیز بر مناقشه سیاسی موجود می‌افزاید. (بیات، ۱۳۹۱: ۳۹)

سیاست‌های دستگاه‌های اجرایی دولت چون شهرداری و وزارت کشور در دو دهه چهل و پنجاه و حتی قبل‌تر از آن، تخریب زاغه‌ها و آلودگی‌ها و در همراهی با کسبه و مغازه‌داران محلی برای مقابله با دستفروشان تشکیل میداد (kazemi, 1980: 85) برای مثال نمونه مهمی از این

تخریب ها مربوط به یورش ماموران شهرداری برای تخریب آلودگی های میدان اعدام (میدان محمدیه فعلی) در سال ۱۳۳۷ و مقاومت مردمان حاشیه ای در برابر آن بشمار می آمد.^۳ (اطلاعات، ۱۳۳۷: ۱-۱۷) با تصویب طرح جامع تهران و البته اصلاحاتی که در سال ۱۳۴۵ در قانون شهرداری ها به تصویب رسید، شهرداری ها صلاحیت قانونی تخریب زاغه ها و آلودگی ها را کسب کرده بودند و مقامات شهربانی و نظامی کشور تحت ابلاغیه های آنان اقدام به تخریب ساخت و سازهای غیرقانونی موجود در محدوده شهری می نمودند. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۷۹۲-۳۴۰)

در این میان واکنش های فردوستان از طیف های مختلفی از مقاومت جسته و گریخته در برابر تخریب، تصاحب زمین های حاشیه شهری، اعمال ابتکار در استفاده غیر قانونی و مستقیم از امکانات فضای شهری چون برق، آب و... تا رشوه به ماموران دودپایه دولتی و یا مخفی کاری جهت بدست آوردن و حفظ موقعیت کسب و کار خویش را دربر می گرفت. (بیات، ۱۳۹۱: ۳۸) جالب توجه است که در یکی از این اقدامات عده ای از آلودگی نشین های شهر تهران (بخش ۱۹) در نامه ای به یکی از مراجع تقلید وقت (سید محمد کاظم شریعتمداری) با استمداد از ایشان خواستار وساطت این مرجع در باب موضوع تخریب سرپناشان توسط مامورین شهرداری شده بودند. (سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ۷۸۲۲۳-۲۴۰) اما تمامی این فعالیت ها فردوستان که از تجربه زیسته و روزمره این طبقات برای حفظ اندک شانس بقا و تداوم حیات در فضای شهری نشأت می گرفت تنها در سطح مقاومت جزئی، محلی و پراکنده از هم باقی مانده و به امر سازماندهی سیاسی و اعتراضی گسترده و فراگیر منتهی نمی شد. راهپیمایی و تظاهرات خیابانی بوسیله انبوه مردم، به عنوان یک حربه سیاسی، در تاریخ نوین ایران از اهمیت خاص برخوردار بوده است: در شورش برضد امتیاز رژی و تحریم تنباکو، در جنبش مشروطیت و نهضت های بعد از آن، در مبارزات سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰، اوایل دهه ۱۳۴۰ و در انقلاب اسلامی. در این میان نقش تهیدستان مهاجر شهری در تظاهرات و شورش های خیابانی در وقایع گذشته چندان گسترده و موثر نبوده است. این فردوستان بکلی از مشارکت در امور سیاسی از طریق انجمن ها، شوراهای و مجالس برکنار بوده اند. از این رو، مشارکت گسترده آنان در راهپیمایی ها و تظاهرات و شورش های خیابانی از سال ۱۳۵۶ به بعد پدیدار جدیدی در تاریخ سیاسی و اجتماعی کشور بشمار می آمده است. (اشرف: ۱۳۶۰: ۲۵۴)

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آنتونیو گرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۸۵

مشکلات مسکن و ناایمنی های مربوط به جان پناه و به خصوص گرانی روز افزون و کمیابی مسکن، تورم شدید و گرانی کالاهای مورد نیاز و سرانجام محدود شدن بازار کار و افزایش نرخ بیکاری در نیمه دوم دهه پنجاه، که ناشی از آغاز یک دوران رکود نسبی در اقتصاد کشور و بخصوص در فعالیتهای ساختمانی بود، مستقیماً در وضع تهیدستان شهری موثر واقع گردیده و به صورت نیازها و خواسته های ملموس و قابل بیان در قالب یک مسئله سیاسی درآمده بود. مقاومت ها و مشارکت فرودستان در اعتراض علیه رژیم موجب شد تا در ۲۰ شهریورماه ۱۳۵۷ سه روز پس از فاجعه «جمعه سیاه» که جمعی از مردم محلات تهیدست نشین و طبقات فرودست به دست ماموران نظامی کشته شده بودند. (آیندگان، ۱۳۵۷، ۱، اطاعات، ۱۳۵۷، ۱-۳)، دولت تسلیم همان برنامه و راهبردی شود که خود فقرا و بیکاران تا آن زمان دنبال می کردند. برای نخستین بار دولت رسماً قانونی بودن این اجتماعات را به رسمیت شناخت. همین مقاومت های خودجوش فرودستان و برکشیدن آن به ساحت امر سیاسی باعث توجه و تثبیت جایگاه آنان در میان گفتمان های مذهبی و سکولار (چپ و لیبرال) مخالف رژیم شد. در گفتار مبارزان سکولار قیام آنان به مثابه «مبارزان دلیرانه مردم خارج از محدوده» بازنمایی می شد و از دید مبارزان مذهبی کل مبارزه علیه رژیم مبارزه «مستضعفین» و «کوخ نشینان» علیه «کاخ نشینان» بود. (Ebrahmanian, 1993: 12)

خودجوشی طبقات فرودستی که نه از طریق فعالیت آموزشی منظم یک گروه رهبری از پیش به آگاهی دست یافته، بلکه از مسیر تجربه ی زیست روزمره و مقاومت هایشان در کالبد فضای شهری شکل می گرفت، اکنون در آستانه انقلاب ۱۳۵۷ به سطوح سیاسی و گفتمان انقلابی خویش ارتقا یافته بود؛ گفتمانی که ریشه تمام فلاکت و سیه روزی فرودستان شهری را در ساختارهای سیاسی و اقتصادی رژیمی می دید که در همراهی با سایر طبقات اجتماعی موفق به فروپاشی آن شده بود.

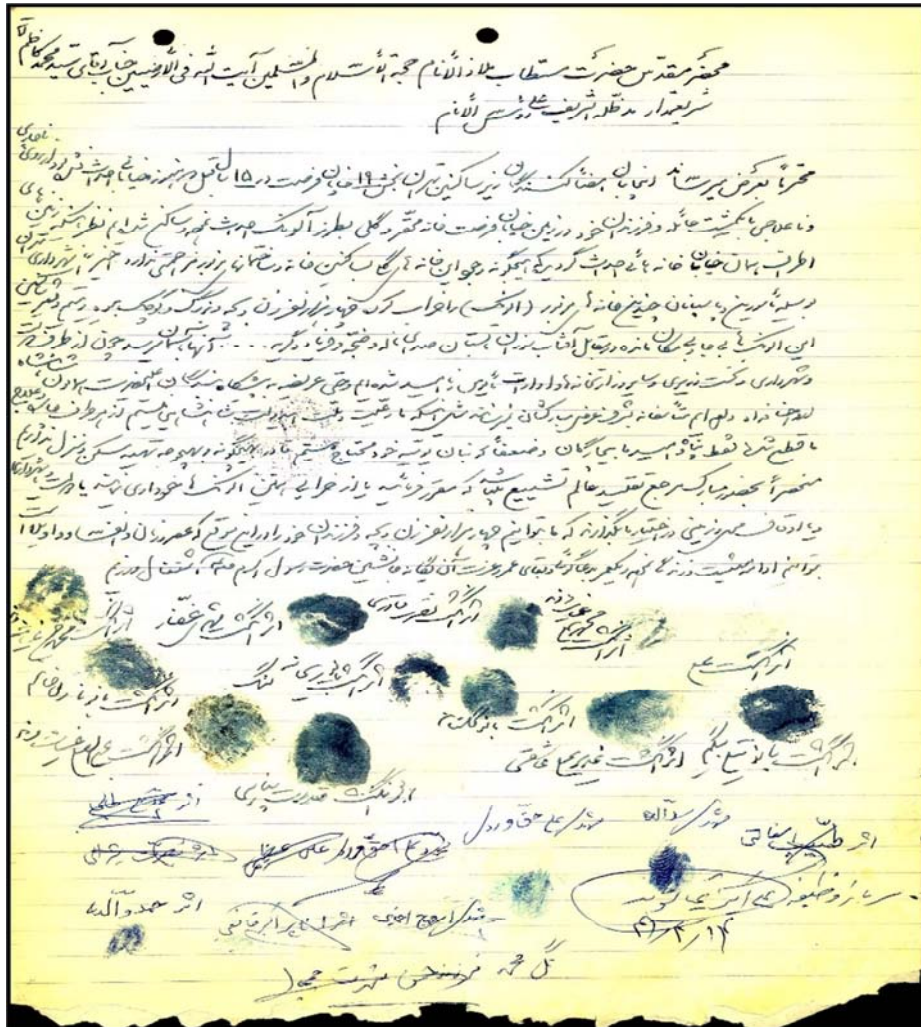
۶. نتیجه گیری

در منظومه فکری گرامشی مفاهیمی چون «جمعیت اضافی» و «خودجوشی» نقشی تعیین کننده در ساخت و انسجام نظری مفهوم فرودست از خود بر عهده دارند. با توجه به تشریح مختصری که در متن اصلی مقاله از فرآیندهای تاریخی شکل گیری جمعیت اضافی در مناطق شهری ارائه گشت، باید به اهمیت این نکته پی برد که شکل گیری جمعیت اضافی آنچنان که در مختصات نظریه ی مارکس و وام دار بعد از او آنتونیو گرامشی صورتبندی و تبیین نظری یافته،

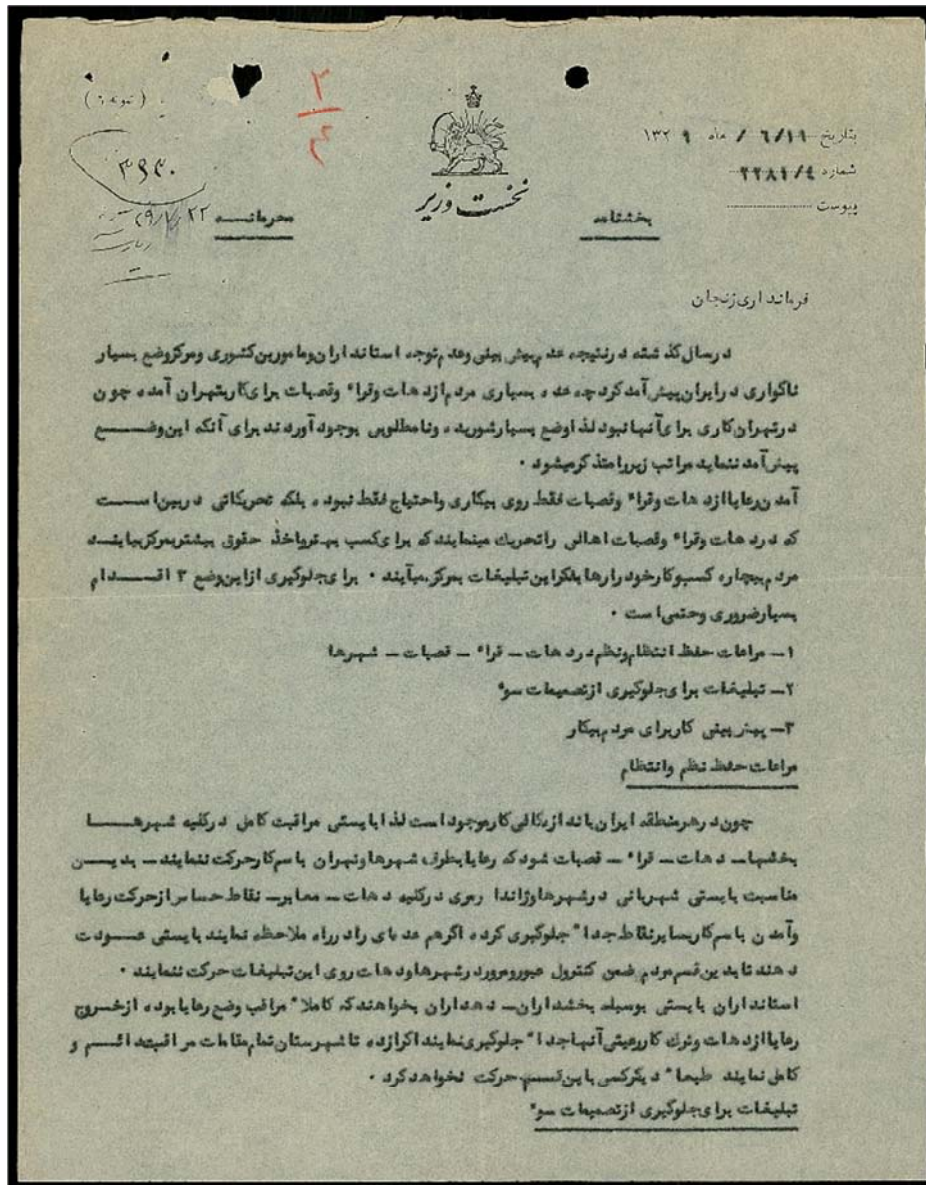
دارای تفاوت‌هایی با سازوکارها و علل محرک‌های اولیه رهایی توده‌های بی بضاعت روستایی از روابط زمینداری و مهاجرت آنان به مناطق شهری و پیدایش طبقات فرودست در ایران است. در نظریه مارکس این رشد شیوه تولید سرمایه‌داری در بخش کشاورزی است که با سلب مالکیت از تولیدکنندگان و دهقانان، جمعیت عظیمی از توده‌های انسانی را به سوی شهرها و مراکز صنعتی روانه می‌سازد. مهاجرانی که جمعیت اضافی مورد نیاز صنایع بزرگ شهری را فراهم می‌آورند؛ اما در تاریخ ایران شواهد و مسیر رویدادهای سیاسی و اقتصادی نشان از برجستگی نقش سایر عوامل و محرک‌های ابتدایی در شکل‌گیری این قبیل از مهاجرت‌ها است. پیش از اصلاحات ارضی و رشد روابط سرمایه‌دارانه در نهاد کشاورزی ایران بروز بلایای طبیعی چون خشکسالی و در نتیجه مجموعه در هم پیچیده‌ای از عوامل گوناگون چون: عدم توانایی نهادهای زیر مجموعه دستگاه بوروکراتیک دولت در پاسخ‌گویی به بحران معیشتی اقشار پایین دست، تغییر در مناسبات بین ملاکین، کارگران و رعایای آنان، بهبود و گسترش وسایل نقلیه و راههای ارتباطی بین مناطق شهری و روستایی و... در کنار هم از مهمترین عللی بودند که موجب تسریع مهاجرت قشرهای مختلف دهقانی به شهرهای در حال توسعه می‌شدند. ذکر این نکته دارای اهمیت است که حتی در ابتدای سالیهای اجرای اصلاحات ارضی، بسط و گسترش روابط سرمایه‌داری در نظام کشاورزی ایران نبود که باعث گسستن رعایا از منطق روابط زمین‌داری می‌شد. بلکه اجرای نادرست و بروز مشکلاتی در نظام توزیع عادلانه زمین‌های زراعی و در نظر نگرفتن سیستم کشت و بهره‌برداری مالکانی پیش از اصلاحات ارضی نقش برجسته‌ای را در شتاب مهاجرت‌ها بر عهده داشت.

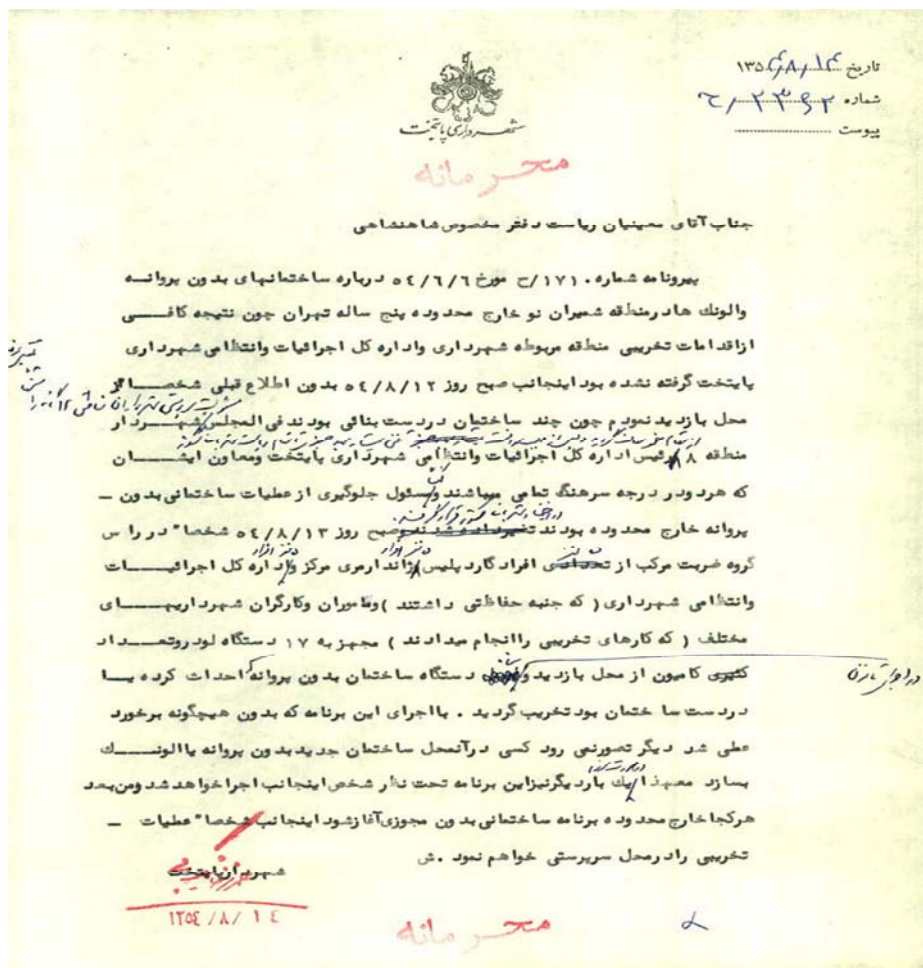
عنصر «خودجوشی» طبقات فرودست در مختصات نظری گرامشی بیشتر با تکیه بر اهداف و دورنمایی تغییرات سیاسی در سطح کلیت اجتماع صورت‌بندی خویش را یافته بود. از همین روی، وی با توجه به ملزومات فضای سیاسی بعد از به قدرت رسیدن فاشیست‌ها در ایتالیا (۱۹۲۲) و در بازنگری نسبت به تجربیات سیاسی پیشین، به نقش و اهمیت سازماندهی اقشار مختلف فرودست توسط احزاب، گروه‌ها و علی‌الخصوص پیوند تجربیات زندگی روزمره آنان با آگاهی طبقات پیشرو کارگری (پرولتاریای صنعتی) در سمت و سوی منافع انقلابی تاکید و تصریح ویژه‌ای داشت. اما در جریان سیر و تحول حوادث و وقایع تاریخ معاصر ایران، و تا قبل از سال ۱۳۵۶ منطق کنش جمعی فرودستان شهری (تهران) تحت تاثیر اتخاذ موضعی دفاعی، از برای حفظ موقعیت ناپایدار و بی‌ثبات زیست شهری‌شان در برابر سیاست‌های حذف و یا نادیده انگاشتن آنان از سوی دولت و نهادهای زیرمجموعه آن قرار داشت.

منطق و سازوکار خودجوشی فرودستان شهری (تهران) تابعی از مجموعه کنش‌ها، ابتکارات و مقاومت‌های گروه‌های حاشیه‌ای و مهاجری بود که در تلاش برای بهره‌برداری از منابع و امکانات فضای شهری و حفظ آنان به تقابل و برخوردهایی با دستگاه‌های اجرایی دولت منتهی می‌شد. مجموعه سیاست‌گذاری‌های نهادهایی چون شهرداری و وزارت کشور که از برخورد و تخریب مناطق تحت سکونت فرودستان تا ساخت مجموعه‌های مسکونی برای آنان را در بر می‌گرفت، در بلند مدت راه حل مطلوبی را برای این اقشار حاشیه‌ای به ارمغان نیاورد. بعدها در نیمه دوم دهه پنجاه با تداوم این کشمکش‌ها و رکود نسبی در وضعیت اقتصادی و بروز مشکلاتی در عرصه‌ی مسکن، ناایمنی‌های مربوط به جان‌پناه و به خصوص گرانی روز افزون و کمیابی مسکن، تورم شدید و گرانی کالاهای مورد نیاز و سرانجام محدود شدن بازار کار و افزایش نرخ بیکاری، موجب شد تا نیازها و خواسته‌های این طبقات که تا پیش از این فرم کنش خودجوشی را در خود داشت، صورت قابل بیان یک مساله سیاسی را به خود گیرد. فرودستان شهری که تا پیش از این نقش برجسته‌ای را در مبارزات تاریخ سیاسی معاصر برعهده نگرفته بودند، اکنون با اتکا به تجربیات خودجوشی طبقاتی خویش که از مفر شکاف‌های زیست روزمره و مقاومت‌های بدون سازماندهی و رهبری آگانه در فضای شهری شکل می‌گرفت، در آستانه انقلاب ۱۳۵۷ در همراهی با سایر گروه‌ها و اقشار انقلابی باعث سرنگونی رژیم‌ی شدند که ریشه‌ی فلاکت و بدبختی خود را در حاکمیت سیاسی و اقتصادی آن می‌دیدند.

عریضه آلونک نشینهای بخش ۱۹ تهران به سید محمد کاظم شرعیتمداری، ۱۳۴۱

گزارش محرمانه شهردار تهران غلامرضا نیکپی، ۶ شهریور، ۱۳۵۴

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری اینجانب بهنام علمی با عنوان «بازنمایی فرودستان شهری در ادبیات داستانی دوره پهلوی دوم ۱۳۲۰-۱۳۵۷» است.
۲. جنبش اشغال کارخانه‌ها که توسط شوراهای کارگری در مناطق صنعتی شمال ایتالیا در بین سالهای ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۰ رخ داد. در آخر این جنبش با سرکوب پلیس و قوای نظامی دولت ایتالیا به پایان رسید. (فیوری، ۱۳۶۰: ۱۵۱)

تکوین نظری مفهوم فرودست از منظر آنتونیو گرامشی ... (بهنام علمی و حسن زندیه) ۲۹۱

۳. سیاست‌های دولت تنها به تخریب و از میان بردن سکونتگاههای حاشیه‌نشینان محدود نمی‌ماند؛ بلکه از سوی دیگر، با احداث کوی‌ها و مجتمع‌های مسکونی جدید و اسکان حاشیه‌نشینان در آن در صدد پاسخ‌گویی به نیازهای مسکن این اقشار بر می‌آمدند. اما بعدها به دلایلی چون دوری این کوی‌ها از محل کسب و اشتغال فردوستان و اضافه شدن بار هزینه‌های حمل و نقل بر معیشت آنان و سایر عوامل دیگر، این پروژه‌ها با موفقیت چندانی همراه نبود. برای اطلاعات بیشتر در این باب نک: عبدالهی، محمدجواد. (۱۴۰۰). مسکن اجتماعی و مهاجران زاغه‌نشین: تجربه احداث کوی نهم آبان تهران در دهه چهل شمسی، تحقیقات تاریخ اجتماعی، شماره ۲، صص ۱۷۵-۱۹۳.

کتاب‌نامه

- آصف، بیات، (۱۳۹۹) سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران، مترجم: اسدالله نبوی چاشمی، تهران، نشر شیرازه
- اشرف، احمد، (۱۳۶۰)، «تهی‌دستان شهری و انقلاب ایران»، در: مجموعه کتاب آگاه، مسائل ایران و خاورمیانه، جلد ۱، مجموعه مقالات، تهران، انتشارات آگاه
- اطهاری، کمال و همکاران (۱۳۷۴)، حاشیه‌نشینی در ایران: علل و راه حل‌ها، گزارش مرحله پنجم: شهروند دانستن کم درآمد‌ها، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، (چاپ نشده).
- بزاران، محمود، (۱۳۸۵) راه و سیر تحول آن در ایران، تهران، انتشارات: پیام آزادی
- حاج علی، یوسف، (۱۳۸۱) «حاشیه‌نشینی و فرآیند تحول آن قبل از انقلاب»، هفت شهر، سال سوم، شماره هشتم
- خاتم، اعظم، (۱۳۷۶)، قشربندی اجتماعی و تحول محلات تهران، معماری و شهرسازی، شماره ۳۷ و ۳۶
- کاکویی، حسین، (۱۳۸۲). حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، جلد دوم، تهران، انتشارات: علوم بهزیستی و توان بخشی
- سوداگر، محمد (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی، تهران، انتشارات پازند
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره ۷۹۲-۳۴۰؛ شماره ۷۸۲۲۳-۲۴۰؛ شماره ۷۳۰-۳۴۰؛ شماره ۲۲۷۱۶-۲۹۳.
- سخنرانی‌ها و گزارش‌ها در نخستین سمینار بررسی مسائل اجتماعی شهر تهران (۱۳۴۱)، دانشکده ادبیات، انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی
- صفت گل، منصور (۱۳۷۸). قم در قحطی بزرگ، قم، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی
- فروید، زیگموند (۱۳۹۷). روانشناسی توده‌ای و تحلیل آگو، ترجمه: سارا رفیعی، تهران، نشر نی
- فیوری، جوزپه (۱۳۶۰) آنتونیو گرامشی زندگی یک مرد انقلابی، ترجمه: مهشید امیرشاهی، تهران، خوارزمی
- کانت، ایمانوئل، (۱۳۸۹)، نقد عقل محض، ترجمه: بهروز نظری، تهران، نشر باغ نی

۲۹۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- گرامشی، آنتونیو (۱۴۰۲) دفترهای زندان دفتر سوم، ترجمه: اکبر معصوم بیگی، تهران، نشر چشمه
- گرامشی، آنتونیو (۱۳۹۶) دولت و جامعه مدنی، ترجمه: عباس میلانی، تهران، نشر اختر
- گرامشی، آنتونیو (۱۳۹۹) شهریار جدید، مترجم: عطا نوریان، تهران، نشر اختران
- مارکس، کارل (۱۳۸۸) کاپیتال، جلد اول، ترجمه: حسن مرتضوی، تهران، انتشارات آگاه
- مارکس، کارل (۱۳۷۷) هیجدهم برومر لئونی بناپارت، ترجمه: باقر پرهام، تهران، نشر مرکز
- مارکس، کارل (۱۳۸۱) دستنوشته های اقتصادی و فلسفی ۱۸۴۴، ترجمه: حسن مرتضوی، تهران، نشر آگاه
- مارکس، کارل (۱۳۷۹) یائولوژی آلمانی، ترجمه: پرویز بابایی، تهران، نشر چشمه
- مجموعه قوانین مصوبه دوره هفتم قانونگذاری ۱۴ مهر ماه ۱۳۰۷ تا ۱۴ آبان ۱۳۰۹ (۱۳۲۰)، تهران، اداره قوانین و مطبوعات مجلس
- مرکز آمار ایران (۱۳۴۶) سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۴۵ کل کشور، جلد صد و شصت و هشتم، تهران، سازمان برنامه و بودجه
- مرکز آمار ایران (۱۳۵۹)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ کل کشور، نشریه شماره ۱۸۶، تهران، سازمان برنامه و بودجه
- هگل، گئورگ ویلهلم (۱۳۷۸) عناصر فلسفه حق، ترجمه: مهبد ایرانی طلب، تهران، انتشارات پروین
- لمبتون، آن (۱۳۶۲) مالک و زارع در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، تهران، انتشارات علمی فرهنگی
- روزنامه آیندگان (۱۳۵۷)، هیجدهم شهریور ماه، سال یازدهم، شماره ۳۲۱۲.
- روزنامه اطلاعات (۱۳۳۷)، بیست و دوم آبان، سال سی و سوم، شماره ۹۷۶۲،
- روزنامه اطلاعات (۱۳۵۷)، هیجدهم شهریور، شماره ۱۵۷۰۶
- مومنی، باقر (۱۳۵۹) مسئله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران، تهران، انتشارات پیوند
- مالجو، محمد (۱۴۰۰) کوچ در پی کار و نان: فاعلیت منفعلانه مستمندان آذربایجان از ۱۳۲۷ تا ۱۳۲۹ خورشیدی، تهران، نشر اختران
- هوگلاند، اریک ج (۱۳۹۲). زمین و انقلاب در ایران، ترجمه: فیروزه مهاجر، تهران، پردیس دانش

Abrahamian, Ervand, Khomeinism(1993): *Essay on the Islamic Republic*, Berkeley: University of California Press,(1993)

Gramsci, Antonio, Subaltern *Social Groups*(2021), translated by Joseph A. Buttigieg and Marcus E. Green, New York: Columbia University press, 2021

Kazemi, Farhad (1980). *Poverty and revolution in iran: the migrant poor, urban marginality ,and politics*. New York: New York University press, 1980